

Rapport om en rapport : Tychsens origineller Bericht über die mecklenburgischen Juden von 1769

Hilde Rohlén-Wohlgemuth

Stockholm

Under arbetet med böckerna i det nya förnämliga församlingsbiblioteket i Stockholm framkom en hel del fina okatalogiserade fynd. Jag fick i min hand tre tunna häften från 1929 av en tysk tidskrift *Jüdische Familienforschung*,¹ som Olga Raphael-Linden-Hallenkreutz hade skänkt till biblioteket. I tre avsnitt behandlas där en 1700-talsrapport om judarna i Mecklenburg, som har direkt anknytning till den svensk-judiska historien. Artikeln är skriven av Otto Neumann, själv Mecklenburg-ättling och han behandlar ovannämnda rapport av O. G. Tychsen, som kom ut i den sjätte delen av "Bützowische Nebenstunden" 1769. Denne Tychsen levde mellan 1734 och 1816, var född i Töndern och dog som professor i Rostock. Han var en mycket känd och erkänd orientalist, med hebreiska som specialitet. Han umgicks dagligen med judar och förde en livlig brevväxling med dem (över 1000 bevarade judiska brev av 3000 i allt). I sin ungdom var han judemissionär, fast utan framgång. Trots all denna vänskap är han mycket kritisk mot dem i sin rapport. Neumann ger många exempel på Tychsens hätskhet, fast han utelämnar de värsta exemplen. Under sin tid i Bützow som professor skrev han "Bützowska Nebenstunden", där han avhandlade mest judiska ämnen. Och som ovan nämns: i 6. delen från 1769 återfinns "Bericht über die Mecklenburgischen Juden", redogörelse över judarna i Mecklenburg. I den upptas förutom namnen härstamning, familje-

förhållanden, karaktären, utseende, yrken, judeskatten, "en enastående dokumentation av en hel landsdels judenhet". Det handlar om "Schutzjuden", som förutom "Schutzgeld" var tvungna att betala en förmögenhetsskatt, med vilken "Landesrabbiner" och andra allmänna omkostnader betalades. Förteckningen är uppgjort 1767.

Tychsen börjar på följande sätt:

De i denna förteckning först upptecknade namnen är de, med vilka judarna kallar varandra när de är tillsammans, eller också när de skriver till varandra; de följande är sådana, som de använder i umgänge med de kristna. Våra judar här i Mecklenburg har indelat sitt land i fyra distrikt, förutom huvudstaden Schwerin, nämligen: Bützow, Rehna, Wahren och Petzelin, och varje del kallas Golil, har en "Parnas", det är föreståndare, eller som de föredrar att kalla honom: deputerad.

Som exempel vill jag anföra det första namnet från Schwerin, nämligen "Landesrabbinerns" namn: R. Zitzschack Jirmje eller Jeremias Israel, sonen till R. Jeschaja aus Hamburg och svärson till "den förste i nyare tid här bosatta Juden: R. Michel Portugies."² Denne fick 1686 monopol på tobakshandeln i Mecklenburg av hertig Christian Ludwig. Han kallades Michel tobaksspinnare bland folket.³ Rabbinen är vid förteckningens tillkomst 79 år fyllda och han hade varit rabbin sedan 1750. Sin auktori-

sering som landsrabbin fick han 1763 av den berömde R. Jonathan Eibeschütz, överrabbinen för församlingarna i Hamburg, Altona och Wandsbeck.

I rabbinens hus fanns en "judeskola" som ägde tre stycken på pergament skrivna "lagböcker av Moses". Rabbinen hade två första assessorer. Den ena, R. Meyerle, var också en Eibeschütz-elev och blev sedermera rabbin i Böhmen. Sen följer en exkurs över landsrabbinens lön, som till en början var mycket hög, men snart sänktes. Tychsen påpekar, att av alla judar i Mecklenburg bara 25 stycken kan betecknas som någotsånär burgna. De flesta levde ganska torftigt och på ett ställe säger han: "Fattigdomen bland judarna i de flesta småstäderna är obeskrivlig". Judarna i Schwerin hade en högre standard, då flera av dem var "Hofjuden eller Hofagenten". Där levde bl.a. Michel Portugies' efterlämnade familj, som sedan tog namnet Hinrichs och Hinrichsen. Där levde även Abraham Pach eller Abraham Aaron, med samma yrke som Aaron Isaac, vilken han sedan följde till Stockholm. Tychsen nämner 42 familjer med namn i Schwerin, många kom långt ifrån: Hamburg, Altona, Berlin, Polen och Böhmen. Intressant är att de oftast hämtade sina kvinnor utifrån.⁴ På den judiska begravningsplatsen, belägen långt ifrån staden, räknar Tychsen 23 gravar. Schwerins första judar begrovs i Hamburg.

Vi finner vidare att R. Aaron bar Jitzschack från Treuenbrietzen, även kallad Aaron eller Arendt Isaak, bodde i Bützow. Jag citerar:

Hans far hade 18 barn, men bara fem bröder överlevde. Han är en skicklig "petschirstecher" (sigillgravör), rimsmed,⁵ chawer och sekreterare i härvarande och landesjudars församling, för han har en sirlig hand. Hans fru Händelche, dotter till den här avlidna, "melamed" eller judeskolmästare Levien, har hittills haft 12 barn. Därutav två tvillingpar, två flickor och två pojkar. Den ena pojken dog innan Brith-Mila. Han blev omskuren i sin kista med en bit glas av den här boende Salomon på "Totenacker", begravningsplatsen, som bruket kräver.

Tychsen berättar vidare att Aaron Isaac sökte tillstånd att bedriva handel i Rostock. Hur

viktig Rostock var för judarna i Mecklenburg framgår av en skildring i Tychsens rapport. Den bifogas⁶ i den översättning, som finns i *Aaron Isaacs Minnen* (s. 41), i den beskrivning som rabbinen Siegfried Silberstein i Rostock har sammanställt och i de Mecklenburgska judarnas historia:

Denne Aaron, som tack vare sina diktverk ej är obekant, har av rostockska senaten, såsom han nyligen under glädjetårar berättade mig, fått tillstånd att driva handel i staden, liksom några schwerinska judar redan före honom haft och ännu hava. Denna under rättelse var mig så mycket kärare, som han på grund av sin stora skicklighet och andra lofvärda egenskaper och på grund av sina många olyckor framför alla andra härstädes förtjänat sådant tillstånd ... Yrkesavunden är visserligen stor, men hur skall en stackars Aaron ... kunna göra andra köpmän något större avbräck i handeln? I Hamburg är det en oerhörd mängd med judar, vilken dagligen tilltar, något som denna berömda handelsstad säkerligen icke skulle tillåta, om dess borgare led därav och dess handel minskade. De dagliga karavanerna av Meusslingjudarna till Lübeck äro bekanta. Skulle alltså en sådan förträfflig handelsstad som Rostock, icke lika lätt kunna skänka en bützowsk jude en dylik frihet?

Även den grundar sig på Tychsens "Berichte" och dessutom på hans korrespondens, som nu förtiden förvaras på universitetsbiblioteket i Rostock. Tychsen talar flera gånger om att Aaron Isaac under flera perioder led av stor penningbrist, då han själv bistod honom, och att han även var honom behjälplig med att få kontakt med Sverige. Men enligt Silberstein berättar Aaron Isaac inte en enda gång i sina memoarer om Tychsens hjälp. Antingen berättar Tychsen önskedrömmar eller också har Aaron Isaac förträngt obehagliga minnen.

Utgivaren Neumann berättar i sin artikel om Aaron Isaacs vidare öden. Han återoppar en tidigare rapport från 1760 om Mecklenburgs judar. Där framhölls att Aaron Isaac gällde som sin tids bäste petschirstecher och som sådan fick han tillstånd att bosätta sig i Stockholm 1774 och snart därefter bilda den första

judiska församlingen därstädes. Neumann tillfogar ytterligare, att 1897 publicerades "Aaron Isaacs sjelfbiographi" i Stockholm, utgiven av Israelitiska Litteratur Sällskapet, och att däri finns mycket intressant att läsa om Aaron Isaac, hans familj och Stockholms och Mecklenburgs judar.

Tychsen räknar tio familjer i Bützow, däribland förutom Aaron Isaac en Philips, som blev stamfader till den svensk-judiska familjen Philippon och en Gumprecht Hirsch, som under namnet Hirsch Gumprecht blir den ledande mannen i Stockholms äldsta judiska församling. Ibland delade han äran med Aaron Isaac. Tychsen räknar från år 1738 upp 18 olika "Schulmeister" i Bützow, vilken befattning tydligen omfattar lärare, förbedjare, schochet m.fl. Flera av dessa fortsatte sedan till bättre arbeten i Mellaneuropa.

Till distrikt Bützow hör Schwaan, Güstrow och tre småorter. Där lever 21 familjer, de flesta i Schwaan. Tychsen berättar alltid noggrant hur många skrivna torarullar som finns på platsen. De mera förmögna familjerna har t.o.m. två, ibland med silversmycken, och de ställer dem till förfogande för gudstjänsten. I de mindre orterna finns det många, som inte betalar någon jude-avgift. De är för fattiga. Tychsen berättar även när en jude har stulit eller har gjort konkurs eller uppehåller sig olagligt i landet. Dessa försvann oftast ur landet så fort de kunde. Till distriktet Rhena hörde 10 orter med 17 familjer. I det lilla Brühl bodde vid den aktuella tiden bara en jude, som utgav sig vara läkare, men orten hade haft fyra "Schutzjuden", därutav en Ephraim Moses "Fischführer", för han for omkring och sålde fisk i det svenska "lägret". Både från Schwaan och Rhena kom det judiska familjer till Sverige.

Tychsen anför ytterligare två distrikt: Wahren och Petzelin. I Wahren (obs svensk-judisk familjenamn) och därtill hörande småorter är 39 judiska familjer omnämnda, i distriktet Petzelin 51. För hela Mecklenburg räknar Tychsen med omkr 200 Schutzjuden-familjer. Även från de sistnämnda distrikten kom det familjer till Sverige. På två ställen i sin rapport räknar Tychsen upp öknamn och skällsord, som judarna använde sinsemellan i sitt

"judetyska" vardagsspråk. Man kan tryggt säga, att judarna excellerade på detta område. De värsta är dock inte medtagna. Några exempel: Chaserfresser = fläskätare, Schickernick = drinkare, Kinnim-achler = lössätare, Otterkopp eller Wasserhund = en som har krusig hår, Mikve-rouner = en som försöker titta på i Mikve badande kvinnor. Tychsen berättar en hel del dråpliga historier om judar som lurar folk, bl.a. om Schadchen, som lurade huggade män med fula eller fattiga kvinnor i stället för de sköna eller rika som utlovats, och för vilka de i förväg hade betalat en stor provision. Han berättar även om en brud som lät sälja sig till en beundrare för 100 dukater, som hon delade med brudgummen. Men sen försvann hon ifrån båda två. Intressant är hur strängt äktenskapsbrottet bestraffades. En man från distrikt Petzelin ertappades på Pingstmarknaden i Rostock med en gift kvinna. Enligt Tychsen utmätte landsrabbinen straffet: Mannen fick lägga sig i synagogaporten på sabbatsmorgonen och alla män fick stiga över honom och sparka till honom och han fick varje gång ropa: jag har syndat. Kvinnan fick genomgå samma sak hos kvinnorna, men dessa vägrade, för de tyckte synd om den vackra kvinnan. Båda fick dessutom under flera veckor sitta på golvet och fasta på dagen, och äta bröd, bestrött med aska, och dricka vatten på kvällen. En hel timme varje dag fick de sitta helt nakna i mikven under dessa veckor.

Tychsen har även exempel på det judisktyska språkbruket; så detta om en fru i Schwerrin:

R. Schamschon Ruben Hinrichs, son till den lame hovagenten Ruben och svärson till hovjuden [den som avses är Nathan Aaron], har en fru, som heter Jüte och är något "jomtof" tjock. Judarna plägar till "jomtofs" ära äta sig "pudeltjockmätt", och då det är något härligt, att göra så, har de gjort ett ordspråk av detta, när de beskriver något dyrbart: det är något jomtof tjockt."

Utgivaren Neumann påpekar, att Tychsen vet precis ordens stavning och betydelse. Märkvärdigt nog avslutar Neumann sin redogörelse utan att avge ett allmänt slutomdöme, hans påpekanden finns spridda i texten. Samtida kritiker var hårdare i sina omdömen. Så skriver

en i en biografi över Tychsen:⁷ det är synd, att Tychsen blandar in så många lappalier, hemliga anekdoter som man kunde kalla "Unflätereien und gemeine Klatschereien", de dra ner kvaliteten på rapporten.

När jag själv hade läst Tychsens rapport med utgivarens anmärkningar frågade jag mig följande: Hur kan en man och vetenskapare vara så ambivalent, att han umgås med judarna och skriva mycket och väl om dem och på samma gång så ofta häckla dem och fördöma dem? En gåtfull hatkärlek av 1700-talsmodell.

NOTER

1. Vol. 5, nr 1,2,3, eller häften 17,18,19 der gesamten Folge. Tidskriften utkom mellan 1925 och omkr. 1938. O. Raphael-Linden-Hallenkreutz har använt dessa häften när hon sammanställde sitt namnregister i A. F's minnen, s 326-352. Det bevisar bockar och namn i kanten.

2. Angående Michel Portugies, den första "i nyare tid" invandrade juden, informerar artikelförfattaren Otto Neumann. Judar har antagligen bott i Mecklenburg redan i vendisk tid och var bosatta där när germaniseringen började. De är dokumenterade under 1200-1300-talen. Tychsen redovisar några gravstenar i sina "Nebestunden". Under korstågstiden och under epidemier förekom det judeförföljelser i Mecklenburg, men utan allvarligare följder. Först 24 okt 1492 brändes 25 judar och 2 judinnor i Sternberg för hostieskändning och samtidigt försvann judarna från hela Mecklenburg. Först 180 år senare börjar med M. Portugies en ny invandring, som sakta ökade under 200 år. År 1870 var den judiska befolkningen i Mecklenburg som störst, men antalet var 3-4 % av hela befolkningen. Judar fanns bara i de små städerna, aldrig på landsbygden (förutom något enstaka ingifte i en bondefamilj, enligt Tychsens rapport). Från 1870 börjar, som överallt i Tyskland, utvandringen av judar till storstäderna. Alla små landsförsamlingar ligger 1929 öde. Bara Schwerin och Rostock är församlingar av betydelse. Landsrabbi-

natet som sedan 1760 låg i Schwerin flyttades 1927 till Rostock. Där fick sedan 1350 inte bo några judar, och förbudet upphävdes först 500 år senare. Och artikelförfattarens far var den första juden, som flyttade dit 1868 med sin familj. 1868 betecknar slutpunkten för den månghundraåriga "Schutzjuden"-epoken, och därmed även slutet för medeltiden för judarna i Tyskland.

3. Han samarbetade även med ansedda judiska familjer i Hamburg och genom hans inflytande hos hertigen upphävdes "livtullen" för genomresande judar redan 1701 i Mecklenburg, ett dekret som var långt före sin tid. Mot detta kan man ställa den livtull, som det nygifta paret, den österrikiska bankiren von Arnstein och hans unga fru Fanny, född Itzig, fick betala på resan från bröllopet i Berlin år 1776 till hemmet i Wien. Denna situation beskrev diktaren Moses Ephraim Kuh i en berömd dikt.

4. Alla kvinnor fick många barn, upp till 15-18 stycken, men det var inte många, som överlevde till vuxen ålder. Många kvinnor dog i barnsäng och Tychsen nämner många omgiften.

5. Aaron Isaac har skrivit många dikter. Mest känd är en lång dikt om slottet Ludwigsburg, dit han fick åka en gång och titta på. Den dikten, som skall vara hans bästa uttrycker hans begeistring över upplevelsen, men den är ej åtkomlig. Den andra dikten, en hyllnings- och bröllopsdikt till den nybakade doktorn Marcus Moses, har blivit utförligt behandlad av prof. Bertil Maler i *Nordisk Judaistik*, vol. 3, nr 2, 1981. Det Maler skrev är en minnesartikel till 250-årsminnet av Aaron Isaacs födelse. Den är helt ägnat åt dikten, som är transkriberad till vanliga latinska bokstäver och dessutom översatt till svenska av Maler. Denne ger även många synpunkter på Aaron Isaac och det jude-tyska språket, som talades under Aaron Isaacs tid.

6. "Aaron Isaac i Mecklenburg" av Dr. Siegfried Silberstein i: Aaron Isaacs Minnen. En judisk kulturbild från gustaviansk tid. Utg. av A. Brody & Hugo Valentin. *Judiska Litteratursamfundets skriftserie*. 10. Uppsala: Gebers, 1932. Ur Hugo Valentins inledning till Silbersteins artikel.

7. L. Donath, *Geschichten der Juden in Mecklenburg*, utkom 1874 (faksimile Leipzig 1974), anför A.T. Hartmann's biografi över Tychsen från 1818/20 med ovan nämnda omdöme, en uppgift av fil. mag. Th. Katz.